

Karácsony Sándor nyelvfelfogása és a mai pszicholingvisztika

A pszicholingvisztika saját történetében van egy sajátos fejlődés. Az utóbbi 20 évben részben egy tágabb nyelvfelfogás, egy cselekvési és kommunikációs nyelvfelfogás révén előtérbe kerülnek ezek a mozzanatok is. Ennek a váltásnak érdekes módon megfelel számos olyan izgalmas kérdés, amelyeket Karácsony Sándor „csak” mint nyelvpedagógus vet fel. (1)

A másik ember jelentősége a nyelv kognitív elméleteiben

Először arról fogok beszélni, hogy Karácsony Sándor 'másik ember' koncepciója a nyelvben hogyan is néz ki egy mai pszicholingvista szemével. Előadásom első része tehát Karácsony Sándor üzenetének valamiféle kategorikus értelmezése lesz, hogy milyen izgalmas kérdésekre ad elgondolkodtató válasz-javaslatokat Karácsony nyelvfelfogása 70–80 évvel ezelőtt a mai pszicholingvisztikának. Hétköznapjaimban kísérleti pszicholingvisztikával foglalkozom, azzal, hogy különböző embereknek a mai technológia adta lehetőségeivel mondatokat adunk és arra vagyunk kíváncsiak, hogy miközben variáljuk a mondatot, hogyan értik azt meg a személyek. Beszélék arról is, hogy Karácsony 'másik ember' koncepciója hogyan kapcsolódik a mai nyelvpszichológia központi kérdéseéhez, elsősorban az úgynevezett tudatelmélethez (majd később világos lesz az angolból átvett, de magyarban is használt ToM elmélet, amelyet nem fordítottunk át magyarra, mert olyan jól hangzik és könnyen megjegyezhető). Előadásom második része a relativizmusról szól majd, vagyis arról, hogy hogyan látjuk ma azt a problémát, hogy milyen viszony van nyelvi kategóriák, nyelvhasználat és a legtágabban értelmezett gondolkodási kategóriák között.

Az 1. táblázat mutatja az átfogó hasonlóságkeresést.

1. táblázat: A másik ember és a nyelvtan Karácsonynál és a mai pszicholingvisztika

<i>Karácsony Sándor</i>	<i>Mai pszicholingvisztika</i>
A vásár metaforája Itt, Én és Te	Interakciós keretek deiktikus beágyazással
Adásvétel és zsákmány, indítékok	A beszédaktusok tipológiája
Tér és idő a filmtekercsen	A linearizáció kérdése, a szekvenciális modell
A mellérendelés elsődleges	A narratív nyelv elsődleges (Donald, Bruner)

A táblázat bal oldalán látható, ahogyan én értelmezem Karácsony nyelvfelfogását, jobb oldalon pedig azt mutatom meg, hogy minek felel meg ez a felfogás a mai pszicholingvisztikában.

Ha a pszicholingvisztika történetéről szólna előadásom és nem Karácsony Sándor szerepéről, akkor el kellene mondani, hogy az utóbbi 50 évben kialakult modern pszicholingvisztika, tehát az 1960-as évektől elinduló modern pszicholingvisztika több éven keresztül egy nagyon sajátos kognitív torzításban élt (Pléh, 2009a). A nyelvet laboratóriumi körülmények között és a kontextustól elvonatkoztatva vizsgálta, amit a diákjaimnak egy példával szok-

tam illusztrálni. Sosem vették észre a pszicholingvisták, hogy például mondatmegértési kísérleteinkben, amikor egy képet kell összevetni egy mondattal, akkor a kísérleti személyek milyen elvek alapján használnak jelen vagy múlt időt. Például mikor mondják azt, hogy 'A kutya kergeti a macskát.' és mikor azt, hogy 'A kutya elkergette a macskát.'. Észre sem vették, hogy ez attól függ, hogy milyen kontextust teremtettek: kép-mondat összevetési helyzetben jelen időt, emlékezeti kísérletben múlt időt használtak, de ez senkit sem érdekelt, ahogy az interperszonális kontextus sem stb.

A pszicholingvisztika saját történetében tehát van egy sajátos fejlődés. Az utóbbi 20 évben részben egy tágabb nyelvfelfogás, egy cselekvési és kommunikációs nyelvfelfogás révén előtérbe kerülnek ezek a mozzanatok is. Ennek a váltásnak érdekes módon megfelelő számos olyan izgalmas kérdés, amelyeket Karácsony Sándor „csak” mint nyelvpedagógus vet fel.

Karácsony (2010) magyar nyelvtankönyvén végigvonul a vásár metaforája, s állandó hangsúlyt kap az itt, az én és a te. Az itt és most problémája Karácsony számára alapvető, miként az én és te közötti állandó szerepcsere is az. Ez ma úgy jelenik meg, mint annak felismerése a kísérleti pszichológiában is, hogy interakciós keretekben kell vizsgálnunk még az olyan száraznak tűnő és deperszonalizált folyamatokat is, mint a megértés, és valahogyan deiktikusan be kell ágyaznunk úgy, ahogy az a valóságban történik. Karácsony egész könyvön végigfutó metaforája a vásár mellett az adás-vétel, valamint az olyan kategóriák, mint zsákmány, indítékok stb. Mindez a mai pszicholingvisztikában annak a problémának felel meg, hogy a nyelv értelmezésében meg kell haladni a leíró félreértést, valahogyan tipologizálnunk kell a nyelvet, aszerint például, hogy mire használjuk: mikor használjuk fenyegetésként, mikor használjuk meggyőzésre, mikor használjuk példázatként, mikor használjuk igazságunk kifejtésére és így tovább.

Egy harmadik metafora, amely találkozhatunk Karácsony könyvében, a filmtekercs metaforája. A filmtekercs metaforájában Karácsony részletesen elmondja, hogy a filmtekercs azért hasznos metafora a pedagógus számára a nyelv megértése szempontjából, mert világossá teszi, hogy a nyelvben téri és idői viszonyokat kell kifejeznünk úgy, hogy eközben egyetlen eszközünk van, a linearizáció. Valójában a pszicholingvisztikában ez a kérdés a kísérleti értelmezésben is úgy jelenik meg, mint az emberi gondolkodás általában felfogott szekvencialitása. A szekvenciális felfogásról és a linearizáció viszonyáról nagyon sokat szoktunk elmélkedni. Vajon a nyelv teremtette-e meg a logika lehetőségét a linearizációval, és a szekvenciális modell, amely valójában a beszéd folyamatában egy fiziológiai kényszer, hiszen egyszerre csak egy hangot tudunk kimondani, vezet el a logikához, vagy mindez fordított folyamat? Minderről rengeteg vita zajlik a pszicholingvisztikában (Clark, 1995).

Végezetül, tudjuk jól, ez az, amit sokan a legtöbbször hangsúlyoznak, Karácsony számára a mellérendelés nemcsak a magyar nyelv sajátos szerkezetének mozzanataként érdekes, hanem egy univerzális megfontolásból is. Karácsony könyvében bemutatja, hogy a mellérendelés valójában a nyelv használatának elsődleges szerveződése. A mellérendelés ma úgy jelenik meg, mind az evolúciós felfogásokban Merlin Donald (2001a, 2001b) munkáiban, mind gyermekfejlődési vizsgálatokban, mint a nyelv elsődleges narratív használata. Az utóbbi 10–15 év felismerése, hogy az emberi nyelv elsődlegesen történeteket mond el, az elbeszélő szerveződés az emberi cselekvés mintázatára (ki, mit, kivel, miért) szervezi emlékezetünket és a nyelvhasználatot is. Részletesen meg lehetne mutatni pszichológiailag, hogy a mellérendelés elsődlegessége, amiről Karácsony Sándor beszél, mennyire felel meg ezeknek a mai, ma úgy szoktuk elegánsan mondani, az emberi megismerésre vonatkoztatott narratív metateóriáknak (Bruner, 2004, 2005). Ezzel főképp azt szerettem volna érzékeltetni, hogy Karácsony egész könyvének vezető metaforái, és azután azok a sajátosságok, amelyeket a nyelv és beszéd viszonyáról kifejti, izgalmasan megfelelnek a mai pszicholingvisztika interakciós és narratív fordulatainak.

Tudatelmélet és a nyelv

Egy másik mozzanat, amely igen érdekes asszociációkat, rezonanciákat, hasonlóságokat teremt Karácsony nyelvfelfogásával, a tudatelmélet megjelenése a mai pszicholingvisztikában (lásd erről: Kiss, 1996, 2005). Tudatelméleten azt a problémát értjük, hogy képzeljük el egy olyan helyzetet, amikor fogok egy 100 forintost, és leteszem az asztalra egy bögre alá, és megkérem az egyik hallgatómat, hogy menjen ki a teremből. (Képzeljük hozzá, hogy ezt a kísérletet 3–4 éves gyerekekkel szoktuk eljátszani.) Mialatt kint tartózkodik, a 100 forintost kicseréltem 200 forintosra. Arra a kérdésre, hogy mit fog gondolni a visszajövő, mi van a bögre alatt, a két éves gyerek azt fogja mondani, hogy kétszáz. Nem tud ugyanis kélt nézőpontot, a saját tudását és a másik tudását eltérőnek kezelni. A négy éves gyermek már képes lesz erre. Láthatjuk tehát, hogy milyen társas helyzetben jelenik meg ez a tudatelméleti probléma. Miről is van itt szó? Arról, hogy képes-e valaki (mert az igazi kísérleti személyek azok, akik megmondják, hogy szerintük a kísérleti személy mit fog mondani) a magától eltérő vágyakat és vélekedéseket tulajdonítani a Másiknak. A 2–3 éves gyerekek azt gondolják, hogy ők ugyanazt tudják, mint a partner. Nem tudják elképzelni, hogy két perspektíva létezik. Én láttam, hogy a 2. személy kicserélte a pénzt, tehát a harmadik személy, Ő is tudja ezt! A tudatelmélet úgy jelenik meg a fejlődéslelektanban, mint annak a problémája, hogy különböző perspektívákat képesek vagyunk-e felvenni. Ez nagyon fontos jelenség, és nagyon érdekes pszichológiai oldalai vannak. Azt is tudjuk azonban, hogy a perspektívák viszonylagosságának felismerése evolúciósan is igen kései eredmény. Elképzelhető, hogy néhány bizonyos becsapós helyzetben a csimpánzok és a gorillák képesek ilyen helyzeteket kezelni, de sokkal kevésbé, mint az embergyerekek. Innentől lesz érdekes Karácsony felfogása a pozitív szociális beágyazottságú nyelvfelfogás szempontjából. Ez sokak szerint kulcs a nyelv evolúciós kialakulására és a nyelv egyéni kialakulására is, például a szótanulásban (Tomasello, 2002, 2010). Ennek a tudatelméletnek többféle szintje van. Vannak egyszerűek, amelyet az előbb demonstráltunk, de vannak bonyolultabbak is. Mi történik, mondjuk, egy Shakespeare-drámában, mi történik, amikor egy konkrét jelenetben ott van Jago, Otello és Desdemona, és negyediknek ott van a néző, aki tudja, hogy Otello nem tudja, hogy Jago mit mondott Desdemonának stb.? Valójában többlépcsős, „emeletes” tudatelméleteink vannak, és az irodalmat és hasonlót, az íróniát, a történetben a csavarokat, de természetesen a becsapást is ez teszi lehetővé. Maga a gondolat- és vágytulajdonítás másoknak olyan különös mikrokozmosz, amely a mai pszicholingvisztika egész értelmezési kereteit megadja. A következő definíciót szoktuk erre adni: ToM: képesség különböző ágensek viselkedésének megértésére, magyarázatra és bejósolásra azáltal, hogy mentális állapotokat tulajdonítunk nekik, s a viselkedést a hozzájuk rendelt mentális állapotok oksági következményeként értelmezzük. Jellegzetes próbái ennek a hamis vélekedés feladatok. Szintjeit is jól mutatják a nyelvi kifejezések:

Kovács tudja, hogy esik az eső.

Tudom, hogy Kovács tudja, hogy esik az eső. (elsődleges gondolatulajdonítás)

Tudod, hogy tudom, hogy Kovács tudja, hogy esik az eső. (másodlagos gondolatulajdonítás)

Feri tudja, hogy tudod, hogy tudom, hogy Kovács tudja, hogy esik az eső. (harmadlagos gondolatulajdonítás)

Bizonyos értelemben azt is szoktuk a tudatelméletre mondani, hogy az egy sajátos gondolatolvasási teljesítmény. Állandóan el vagyunk foglalva azzal, hogy mit gondol a másik. Természetesen rengeteget tévedünk ebben a gondolatolvasásban. Vagyis a 'gondolatolvasás' itt nem azt jelenti, hogy jól olvassuk mások gondolatait, de mindig megpróbáljuk olvasni. Nem lenne annyira szerelmi torzsalkodás, ha néha tényleg kitalálnánk egymás gondolatát. Ám többé-kevésbé azért ki tudjuk találni, hogy mire gondolhat a

másik. Amikor mondjuk hirtelen ránézek az üvegre, akkor mindenki arra gondol, hogy én arra gondolok, hogy inni szeretnék. Ennek mind evolúciós, mind gyermeknyelvi, tehát mind egyed-, mind törzsfejlődési sugallatát legrészletesebben Michael Tomasello (2002, 2010) dolgozta ki. Tomasello részletesen felépített egy olyan elméletet, mely szerint az elemi társas jelenségekből kialakul az a bonyolult gondolat- és perspektíva-tulajdonítás, amit tudatelméletnek szoktunk nevezni. Vázlatos összefoglalóját a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat Tomasello (2002) felfogása az emberi társasság alakulásáról és a kultúra keletkezéséről

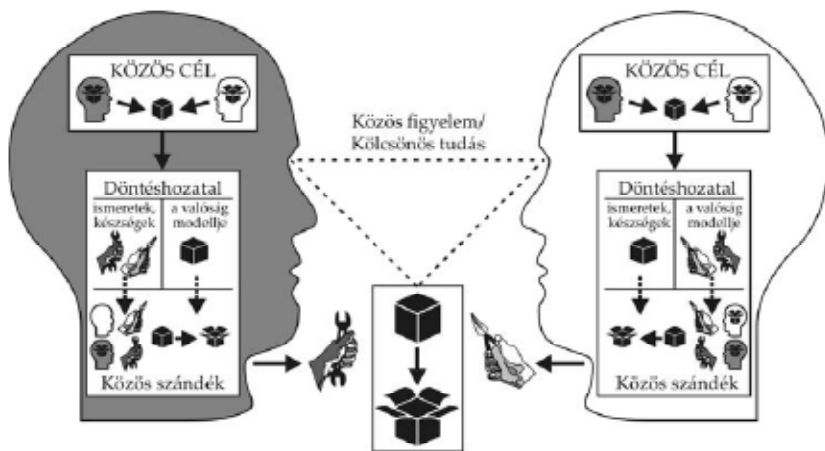
<i>Tevékenység</i>	<i>Elemi társas</i>	<i>Kulturális</i>
Kommunikáció	Jelzések	Interszubjektív szimbólumok
Mások tekintete	Tekintet követés	Közös figyelem
Szociális tanulás	Követés, ritualizáció	Szándékos aktus visszaadása
Együtműködés	Összehangolás	Szereposztás
Tanítás	Facilitáció	Instrukció
Tárgy-manipuláció	Eszközök	Szándék szerinti használat

Egy egyszerű példát mutatnék a fentiek egyik egyszerűbb esetére vonatkozóan, a tekintetolvasásra. A tekintetolvasás rendkívül fontos az embergyereknél a szavak jelentésének kialakulásában. Képzeld el, hogy egy ismeretlen formájú tárgy van a szobában, ahol egy gyerekkel vagyunk együtt. Ha odafordulok a tárgyhöz és azt mondom: „Nézd, itt a zuhu!”, vajon mire fog gondolni a gyerek? Nyilván arra, hogy az ismeretlen tárgyat nevezik ’zuhu’-nak. A gyerek ugyanis megpróbálja követni a tekintetemet, vagy általában az anyja tekintetét, és ebből következtet arra, hogy ha új „szót”, illetve hangsort hall, az arra vonatkozhat, amire az anyja néz. Látszólag egyszerű teljesítmény ez, amelyre azonban a csimpánzok, a gorillák és egyéb főemlős rokonaink többnyire képtelenek. Csak az embergyerek képes erre. Amikor különböző csimpánz-tanítási kísérletekben megpróbálunk majmokat megtanítani például a siketnémák gesztusnyelvére, vagy számítógépes billentyűzet manipulálására stb., akkor ahhoz, hogy a csimpánz megtanulja, hogy a sárga háromszög banánt jelent, körülbelül 200–300 társításra van szükség. Ahhoz, hogy az embergyerek megtanulja, hogy a ’zuhu’ melyik tárgyat jelenti, elegendő 2–3 társítás. Vagyis két nagyságrenddel gyorsabbak vagyunk közeli rokonainknál, a csimpánzoknál. Valószínűleg ezért is teljesen reménytelen vállalkozás főemlősöknél emberi nyelvet kialakítani. Ennek a teljesítménynek valójában a közös figyelem, a tekintetösszeolvadás, a tekintetkövetés, vagyis egy egyszerűnek tűnő átfogó társas összehangolási képesség az alapja.

Tomasello kidolgozott felfogása szerint ezekből az egyszerű helyzetekből – mármint egyszerűek, de kulcsfontosságúak a nyelv szempontjából, például a szótanulás szempontjából – következnek azután a bonyolultabb helyzetek, ahol nem egyszerűen tekintetkövetésről van szó, hanem közös célok definíciójáról, közös szándékok kialakulásáról és közös figyelem és kölcsönös tudás összehangolásáról. Mindezekkel csak azt szeretném illusztrálni, hogy az a típusú társas beágyazás, amely a másik embert és a Te és én perspektíváját kitüntetettnek tartja a nyelvben, számos izgalmas következménnyel bír azokban a rész kérdésekben, amelyekkel a mai pszicholingvisztika foglalkozik. Az 1. ábra mutatja Tomasello felfogásának összegzését.

A természetes pedagógia és a kultúra kibontakozása

A fentiek érdekes és különleges vonatkozása, amely a nemzetközi mellett magyar közegben is létezik és alakul, Csibra Gergely és Gergely György (2007, 2009) felfogása, amely Tomasello elképzeléseit egy általánosabb, általuk „természetes pedagógiának” nevezett elképzeléssé alakítják át. Úgy vélik, hogy a főemlősökhöz képest az ember

1. ábra. A közös cél és közös szándék megjelenése mint a kulturális tanulás alapja Tomasello (2007) felfogásában

különlegessége, hogy mi egyszerre vagyunk tanuló és tanító lények. Az embergyerek, szemben például a csimpánzgyerekekkel, állandóan elvárja, hogy tanítsák. A vertikális átadás elvárása az embercsecsemőnél már 8–10 hónapos korban megjelenik. Miközben a csecsemő várja, hogy tanítsák, sajátos szempontokra figyel. Ezek lehetnek mutatgató támpontok, mint a rámutatás vagy a hanghordozás stb. Kísérletileg jól meg lehet mutatni, hogy 12–14 hónapos babák egész máshogy viselkednek akkor, ha hozzájuk beszél anyanyelvi körülmények között a kísérletvezető, mint amikor csak úgy beszél. Amikor változik az intonációja, akkor a gyerek tudja, hogy most oda kell figyelni, mert most neki mondanak valamit (Topál és mtsai, 2009). Azért nevezik természetes pedagógiának ezt a felfogást, mert itt egy már a rendkívül korai életkorban megjelenő, mind a nyelv, mind minden kulturális rendszer elsajátítását biztosító rendszerről van szó. Mindebben a nyelv szempontjából van egy kulcsfontosságú különleges mozzanat, ami Karácsony könyvében is megjelenik, a szociológiai értelemben vett 'önkényesség'. Ennek legkiválóbb példája a nyelv, bár Gergely és Csibra amellet érvelnek, hogy ez minden kulturális rendszernél így van. Az embergyerek – és csak az embergyerek – nemcsak arra van felkészülve, hogy a nála idősebb, tudósabb, kompetenciával rendelkező felnőttek – szokásos közegben ez főképp az anya – vertikálisan valamit átadnak neki, hanem arra is, hogy elfogadja az önkényes mozzanatokot. Sőt, ha valami önkényes, akkor azt bizonyosan meg kell tanulni. Az imént említett 'zuhu' példa is ezt támasztja alá, mert amikor a csecsemő hall valamit, amit eddig nem hallott, kezdi követni a felnőtt/anya tekintetét, és keres valamit, amit addig nem ismert, még nem látott. És eközben azt fogja gondolni, hogy az új „szó”, éppen mivel új, mivel nem tudok vele mit kezdeni, ennek az ismeretlen tárgynak a neve. A természetes pedagógiába tehát nemcsak a felülről lefelé átadás rendszere van beépítve, hanem – mondjuk így – a kulturális önkények elvárása is. Mindezt részletes és érdekes kísérletekben bizonyították is.

Ha már említettem ennek a problémának az evolúciós oldalát, akkor hadd idézzek Merlin Donaldtól. Donald azt mondja, és ez érdekes, visszhangokat mutat Karácsony sok évtizeddel ezelőtti felfogásával, hogy a nyelv lényegében a csoportként való létezés különleges eszköze. Nem kognitív eszköz, az első prioritás nem a beszéd volt, evolúciósan nem a szavak használata vagy a nyelvtan kifejlődése, hanem a csoport létezésének eszköze. A kölcsönös odafigyelés – Tomasello példáit már láthattuk –, a társas minták kialakítása volt a cél, amelyek támogatták ezt az új kölcsönösséget és a tudásbeli kötődést.

„A nyelv evolúciós eredete a tudáshálózatok, érzés hálózatok és emlékezeti hálózatok korai megjelenéséhez kötődik, melyek mindegyike a kultúra kognitív lényegéhez tartozik. A nyelv kétségkívül darwini szelekcióval jött létre, közvetve fejlődött ki azonban, olyan körülmények között, melyek azokat a hominidákat preferálták, akik közös kognitív hálózataikat egyre pontosabbá tudták tenni. [...] A nyelv megjelenése eredetileg nem lehetett önmagában cél [...] Az első prioritás nem a beszéd volt, a szavak használata vagy a nyelvtan kifejlesztése. A csoportként való összekapcsolódás, a kölcsönös odafigyelés, s azoknak a társas mintáknak a kialakítása volt a cél, amelyek a fajnál támogatják ezt a kölcsönösséget és kötődést.” (Donald, 2001b, 253. o.)

Munkáiban Donald (2001a, 2001b) részletesen beszél erről, bemutatva ezt a részletes evolúciós felfogást, amely szerint valójában a nyelv eredendően a csoportlét és a csoport-hoz való tartozás eszközzendszereként fejlődik ki.

Egy szó erejéig visszatérnék a tudatelmélet és a másoknak való perspektíva és gondolatulatulajdonítás problémaköréhez. Tudjuk jól, hogy az emberi kultúra trükkjei, átkulcsolási rendszerei is ezen alapulnak, a szószerintiség és az ironia problémájától kezdve egészen az intrikáig, ha mondjuk Shakespeare drámáira gondolok.

Aktuális tagolás és a másik ember szempontja a megértésben

Egy másik mozzanat, amiről még a továbbhaladás előtt szólni szeretnék, az aktuális tagolás és a másik ember szempontjának kapcsolata a nyelvben. Nemrég olvastam újra Karácsony könyvét, így friss élményem a ketrecben labdázó majmok példája. A példa kapcsán Karácsony nagyon részletesen bemutatja, hogy milyen különböző szórendű kérdéseket lehet ezzel a helyzettel kapcsolatban feltenni. A mai pszicholingvisztika az ilyen típusú megfigyeléseket, amelyeket Karácsony mint zseniális nyelvpedagógus nagyon világosan bemutat, különféle kutatási programok témájává teszi.

Az 1970-es években fogalmazta meg Herbert és Eve Clark (1977; Clark, 1997) az 'adott új szerződés' koncepcióját. Lényegében azt mondják, hogy a nyelv használata során, a beszédben, amikor bizonyos eseményt megformálunk és linearizálunk, akkor a szórendre és a nyomatékra vonatkozó döntéseinkben egy sajátos rejtett szerződés van közöttünk mint beszélőpartnerek között. A legtöbb nyelvben, a magyarban is így van, a mondat elejére kerül az adottnak, ismertnek tekintett információ. Egyszerű példája ennek, ha a következő mondatot nézzük: 'A rendőr megcsókolta a tűzoltót.' Ezt átalakíthatjuk úgy is, hogy 'A tűzoltót a rendőr csókolta meg.', 'A tűzoltót a rendőr megcsókolta.', és így tovább, legalább hat változatot fel lehet sorolni. Mi a változatok között a különbség? Nem a logikai szerkezet, hanem az, hogy mit tekintek úgy, mint amit a másik tud, és mit tekintek én magam fontosnak, kiemelendő új információknak.

Ezt a típusú tagolást Karácsony az utaló szavakra és az 'az' mutatószóra vonatkoztatva részletesen kifejtette. Az adott információ hallgatóorientált, abból indul ki, hogy mi járhat a partner fejében, mi az, amit már ő is tud. Az új információ viszont beszélőorientált kategória. Mindez azt jelenti, hogy a szórendi szerkesztés és a nyomatékelosztás, ami látszólag tisztán szintaktikai kérdés, valójában ismét a társassággal kapcsolatos, kölcsönös, nálam és a partnernél is meglévő modelleken és elkötelezettségeken alapul. Nem össze-vissza, nem önmagában kell tekinteni, hogy egyáltalán milyen szórendi variációi vannak egy magyar mondatnak, hanem abból a szempontból, hogy azok mit sugallnak arról, hogy én mit gondolok arról, hogy a másik mit tud, mi hangzott már el és így tovább.

Rejtett társas viszonyok a nyelvben

A szemantikai jellegű mondatmegértés-kutatások is izgalmasan felismerik azt, hogy a nyelvnek számos társas kategóriája van. Számos magyar kísérletet is végeztünk ebben a témában. Nézzük meg, mi a különbség a következő két mondat között:

- (1) Feri szabadkozott Verának, mert betörte az ablakot.
- (2) Feri szabadkozott Verának, mert az betörte az ablakot.
- (3) Feri leszidta Verát, mert betörte az ablakot.
- (4) Feri leszidta Verát, mert az betörte az ablakot.

A második mondatot furcsának érezzük, mert ha Feri szabadkozik, abból az következne, hogy ő törte be az ablakot. A 'szabadkozik' szó jellegzetes, felelősségvállaló ige. Ha jobban megnézzük a két mondatot, a különbség az 'az' mutató névmás, amivel a felelőséget a másikra hárítom. A 'szabadkozik' ige rejtett szemantikája és a névmási kijelölés között így ellentmondás keletkezik. A (3) és (4) mondat esetében viszont fordított a helyzet. A 'leszid' felelősség-áthárító ige: azt sugallja, hogy a mellékmondatban szereplő cselekvés ágense a leszidás címzettje. Ezért a szerepváltó 'az' mutatónévmásos változat (4) a természetesebb. Ezt a természetességet kísérleti módszerekkel is alátámasztottuk (Pléh, 1998). Izgalmas kérdés ez, többek között azért, mert tengernyi olyan kifejezésünk van (például: 'szabadkozik', 'bocsánatot kér', 'leszid', 'bírál', 'cikiz' stb.), ahol állandóan rejtett döntéseket is hozunk a partner és közöttünk lévő viszonyról.

Mindebből eddig annyit láttunk, hogy a mai pszicholingvisztika nagyon részletesen és érdekesen próbál megküzdeni azokkal a nyelvpedagógiailag Karácsony számára világos központi kérdésekkel, amelyek a társas szempontra építik magát a nyelvtant.

A relativizmus a mai pszicholingvisztikában

Térjünk most át a relativizmus problémájára. Karácsonyt sokszor szoktuk úgy értelmezni, mint aki a 20. század közepi európai és amerikai társadalomtudományi gondolkodás általános jellemzőjének, a nyelvi relativizmus felfogásnak egy sajátos változatát képviselte. Informálisan e felfogás lényege az, hogy a nyelvben szereplő nyelvtani és szótári kategóriák befolyásolják az emberi megismerést. Ha például egy olyan nyelven beszélek, amelyben nincsen szó a piros színre vagy a zöldre, akkor másképp fogom látni a pirosat és a zöldet.

Számos felfogás fogalmazódik meg a 20. század közepén nyelv és gondolkodás viszonyára, melyeket a 2. táblázat összegez.

2. táblázat. Néhány felfogás nyelv és gondolkodás viszonyáról, a relativizmus keretében tekintve

<i>Ki vezet?</i>	<i>Univerzalizmus</i>	<i>Relativizmus</i>
Nyelv vezet	szemiotikai felfogás	nyelvi relativizmus, Whorf, Carroll
Gondolkodás vezet	„logiczizmusok” (Frege, Husserl) kognitív nyelvészet (Lakoff) egyetemes fejlődés koncepció: Piaget	kulturális relativizmus Boas
Összefonódtak, illetve közös alapúak	Jackendoff „közös mag” elmélete	Wittgenstein, Karácsony mellérendelés és demokrácia
Függetlenek	modularitás (Fodor követői)	Vigotszkij kulturalizmusa

Ebből a nyelvi relativista felfogás szerint a nyelv vezet, de a „nyelv vezet” gondolatmenetnek van egy jeltani, univerzális értelmezése is. Vannak olyan felfogások is, amelyekben a gondolkodás és a megismerés vezet; ezek a különböző logiczizmusok, a különböző egyetemes fejlődési koncepciók, mint Piaget-nál. De ennek is van egy relativista értelmezése a modern antropológia kezdeteinél, Boas-nál és másoknál, a kulturális relativizmus. Eszerint az eltérő kultúrák eltérő gyakorlata meghatározza az ember gondolkodását. Léteznek azután különböző függetlenségi és közös alapú elképzelések is.

Végig lehet nézni, hogy ezek az elképzelések, amelyeket teoretikusan mind az európai nyelvészek, mind amerikai nyelvészek, de a magyarok is, például Karácsony Sándor megfogalmaztak a 20. század közepén, az 1930-as évektől kezdve, hogyan fordítódnak

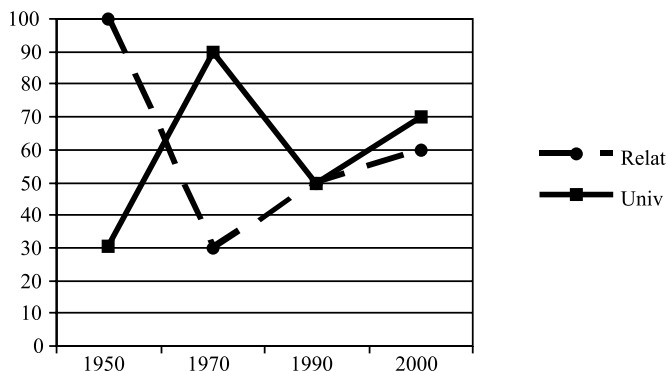
le a kísérleti pszichológia nyelvére. Megpróbálják meghaladni azt az érvelést, amely a „nyelv meghatározza a gondolkodást” tézist pusztán nyelvi példák elemzésével támasztják alá. A tézis tudományos bizonyítására azonban meg kellene vizsgálni, hogy másképp viselkednek-e valamilyen nem nyelvi helyzetben például annak a nyelvnek a beszélői, akiknél hiányzik valamilyen kategória. Számos elképzelés született, melyeket a 3. táblázat foglal össze.

3. táblázat. *A relativista kutatás évtizedei (Pléh, 2003 nyomán)*

<i>Jellegzetes kutatási feladat</i>	<i>Kutatások</i>
Cirkularitás a whorfiánus érvelésben: nyelvi eltérés gondolati eltérést okoz ez a nyelvben látszik.	Lenneberg (1953)
Tapasztalati lefordítás Lexikon: kódolhatósági koncepció. Nyelvtan: grammatikai választások és kategória fejlődés.	Brown és Lenneberg (1954), Lantz és Steffre (1964), Carroll és Casagrande (1958)
Enyhített relativizmus: befolyásol, amikor használjuk, segít, nem korlátoz	Miller és MacNeill (1968)
Korai beállások: a rendszernek megfelelően kezelünk mindent.	Choi és Bowerman (1991)
Nyelvek közti eltérések a nyelv kezelésében: nyelv-nyelv relativizmus.	Slobin és Bever (1982), MacWhinney és Bates (1989), Gergely és Pléh (1994)

Voltak, akik a szókincset, voltak, akik a nyelvtani kategóriákat állították előtérbe, és fokozatosan, az 1970-es évekre kibontakozott egy – nevezzük így – enyhített relativista felfogás, amely azt hirdeti, hogy bizonyos helyzetekben igenis befolyásol a nyelv, de csak akkor, ha nehézségeink vannak. Megmaradva az előbb említett színek problémájánál, az, hogy milyen gazdag szókincse van a színek leképezésére egy nyelvnek, akkor befolyásol, ha nagyon nehéz feladatot kapunk. Például, ha egyszerre 24 színt kell megjegyeznünk; először megmutatnak 24 színt, majd bemutatnak 240-et, amelyek közül ki kell választani az először látott 24-et. Nyilván jóval nehezebb feladat ez, mintha mondjuk csak 5 színnel kellene elvégezni a feladatot. Ilyen helyzetben a nyelv felkínálta címkék segítik a megjegyzés feladatát.

A relativizmus és univerzalizmus viszonyát a 20. század második felének pszicholingvisztikájában a 2. ábra érzékelteti.

2. ábra. *A relativizmus és az univerzalizmus a 20. század második felének pszicholingvisztikájában*

A 20. század közepétől kezdve először nagyon erős volt a relativista felfogás, azután ez kezd elhalni, majd megerősödnek az univerzalista, chomskyánus felfogások, s mára egy kiegyensúlyozottabb kép kezd kialakulni. Erre a kiegyensúlyozottabb képre fogok néhány szerény magyar példát mutatni.

Mikor a relativizmust értékeljük, próbáljuk meg saját nyelvünkre is alkalmazni. Fontos például egy nyelvben, hogy nyelvtanilag és szótárilag megkülönböztetjük-e az élő és élettelen dolgokat egymástól, ahogy az indoeurópai nyelvek nagy részében ez mind lexikailag, mind bizonyos nyelvekben nyelvtanilag is elkülönül. A magyar nyelvben ez nincs így. Az élő és a tászkát formáló anyag is 'bőr', s visszautaló rendszerekben az ember is lehet 'az' ('Az elefánt lefröcskölte a tisztet, az meg elmosolyodott.'). Vajon ettől mi magyarok kevésbé tartjuk fontosnak azt, hogy valaki él-e vagy sem?

A feldolgozási relativizmus

A gondolkodás végső kérdései helyett – a nyelv vagy a nyelv használata befolyásolja-e a gondolkodást – beérem egy jóval szerényebb kérdéssel, amit feldolgozási relativizmusnak szoktunk nevezni. A nyelvek abban is eltérnek, hogy az egyetemes emberi erőforrásokot hogyan használják fel bizonyos feladatokra. Ezt én nyelv-nyelv relativizmusnak nevezem, és arra vagyok általa kíváncsi, hogy mikor rögzülnek például a mondatmegértési mintázatok Milyen mintázatok? A 4. táblázat egy hatalmas vizsgálat-sorozatból mutatja, hogy gyerekek és felnőttek mondatértelmezés során mit tartanak fontosnak.

4. táblázat. Egyszerű tranzitív mondatok értelmezési tényezői különböző nyelvekben MacWhinney és Bates (1989) versengési modelljében

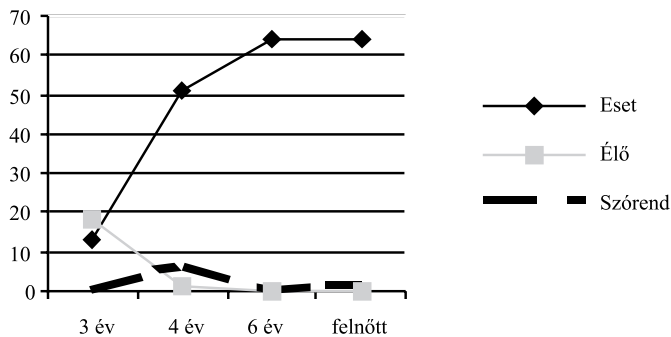
Nyelv	Gyermek	Felnőtt
Magyar	Élő > Eset > Szórend	Eset > Szórend
Warlpiri	Élő > Eset > Szórend	Eset > Élő > Szórend
Török	Eset > Szórend	Eset > Élő > Szórend
Szerb	Élő > Eset > Szórend	Eset > Egyez > Élő > Szórend
Holland	Szórend > Eset > Élő	Eset > Szórend > Élő
Francia	Szórend > Élő	Egyez > Élő > Szórend
Angol	Szórend > Élő > Egyez	Szórend > Élő > Egyez

Képzeld el, hogy azt az abszurd feladatot adjuk 3 éves gyerekeknek, hogy játsszák le tárgyakkal azt a mondatot, hogy 'A ceruza kergeti a tigrist.'. Mit is fog csinálni a gyerekek? A 2 és fél éves gyerek kiválasztja az élő, mert annak van nála prioritása, s akkor a tigris kergeti a ceruzát. De a 4 éves már a nyelvtan szerint gondolkodik. Ha a ceruza a nyelvtanilag jelöletlen, akkor ő a cselekvő. Azt látjuk a 4. táblázaton, hogy a magyarban az élőség kezdetben fontosabb, mint az esetrag. Az angolban a szórend a fontos, az élőség kevésbé, a franciában a szórend fontos stb. Felnőttkorra megváltozik ez a helyzet. Különböző nyelvekben különböző stratégiákat használnak a gyerekek mintegy az elsajátítás során, ráhangolódnak arra, hogy milyen szerepe van az egyes lehetséges támpontoknak. A warlpiri ausztrál bennszülött nyelv hasonlít ebből a szempontból a legjobban a magyar nyelvhez, pedig semmi közünk sincs hozzá, mégis strukturálisan nagyon hasonlít a magyarhoz, ennek megfelelően a teljesítményben is hasonlít.

Ha kicsit részletesebben megnézzük a magyart, a 3. ábrán, akkor 3 évtől felnőttkorig azt találjuk, hogy valamikor 3–4 év körül az esetrag válik fontossá, a gyerekek mintha elfelejtenék az élő kategóriákra való támaszkodást. Érdekes módon kezdetben, már a csecsemőkori tudásokra alapozva a gyermek az élő-élettelen kognitív kategóriára épít. A magyar nyelvi tapasztalatok közegében azonban meg kell tanulnia, hogy itt az élő-élettelen „nem számít”. Mindezt visszatánulásnak nevezzük, angolul 'unlearning'-nek. Nagyon hamar stabilizálódik az, hogy az esetragokra kell támaszkodni. Mindegyik saját

tos nyelvet elsajátító gyerek egyetemes lehetséges tényezőkre figyel. Ragokra, szórendre, stb. és meg kell tanulnia ráhangolódnia az adott nyelv statisztikai törvényszerűségeire. Ezt a hozzáállást nevezzük feldolgozási relativizmusnak.

A valóságos gyermekek olyan eljárásokat alakítanak ki, melyek saját környezetük nyelvéhez illeszkednek. Az egyetemes mozzanat ebben a „relativisztikus megoldásban” az emberi megismerés közös erőforrásaiból fakad. A magyarban sajátos lokális tényezők, az esetragok adnak első javaslatokat a megértésben, de a végső döntések itt is globális megfontolásokon alapulnak.

3. ábra. Az egyes megértési tényezők változása az életkorral a magyar nyelvben (Pléh, 1998 nyomán)

Gergely Györggyel (*Gergely és Pléh, 1995*) kidolgoztunk egy körvonalában tipológiai feldolgozási modellt, ami a gazdag és szegény alaktanú nyelveket hasonlítja össze. Nem triviális különbségek vannak. A magyarhoz hasonló gazdag alaktanú nyelvekben sokkal gyorsabbak a döntések. Ugyanakkor megértés közben nagyon gyakran tévedünk. Ha azt mondom, hogy: 'A kutyám kergeti a majom.', nyilván, amikor a mondat első felét hallom, akkor azt várom, hogy mit vagy kit kerget a 'kutyám', akit cselekvőnek értelmezek. A mondat végének meghallása után azonban át kell gondolnom az eredeti feltevésemet. A magyar nyelvben tehát az ehhez hasonló gyorselemzések hibázásra adnak lehetőséget. Összehasonlítva az angollal, amely egy szélsőségesen konfigurációs nyelv, ott jóval egészségesebb modelleket, mintákat alkalmazunk a megértés során, és a nyelvben használt emlékezeti folyamatok is másképp szerveződnek.

Mindez tehát arra mutat, hogy Karácsony relativista üzenetének ma lehetséges egy szűkített olvasata. A nyelvek eltérnek feldolgozási eljárásaikban, közös erőforrásokat eltérően használnak. A nyelv választ alternatív változatok között, de nem ezek forrása. A több nyelvet használó összehasonlító vizsgálatok segítenek tisztázni, hogy a nyelv miben is formál, s miben csak tükröz. Ennek során jutunk el ahhoz a paradox következtetéshez, hogy a korlátozott relativizmus annyi, mint ironikus univerzalizmus.

Jegyzet

(1) A Csökmei Kör Karácsony Sándor életművének aktualitása a XXI. században című konferenciáján (Pécel, 2010. augusztus 21.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

Irodalom

- Bruner, J. (2004): *Az oktatás kultúrája*. Gondolat, Budapest.
- Bruner, J. (2005): *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Új Mandátum, Budapest.
- Clark, A. (1995): *A megismerés építőkövei*. Osiris-Századvég, Budapest.
- Clark, H. (1997): Áthidalás. In: Pléh Csaba, Siklaki István és Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Osiris, Budapest. 389–400.
- Clark, H. és Clark, E. (1977): *Psychology and language. An introduction to psycholinguistics*. Harcourt, New York.
- Csibra Gergely és Gergely György (2007, szerk.): *Ember és kultúra – A kulturális tudás eredete és átadásának mechanizmusai*. Akadémiai, Budapest.
- Csibra, G. és Gergely, G. (2009): Natural pedagogy. *Trends in Cognitive Sciences*, 13. sz. 148–153.
- Donald, M. (2001a): *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris, Budapest.
- Donald, M. (2001b): *A mind so rare*. Norton, New York.
- Gergely György és Pléh Csaba (1995): Alaktani kétértelműségek és a morfológiai feldolgozás a magyarban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 51. sz. 1–27.
- Karácsony Sándor (2010): *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon*. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Kiss Szabolcs (1996): Az „elmélet elmélet” és a szimulációs megközelítés szerepe a gyermeki tudatelmélet magyarázatában. *Pszichológia*, 16. sz. 383–39
- Kiss Szabolcs (2005): *Elmeolvasás*. Új Mandátum, Budapest.
- MacWhinney, B. és Bates, E. (1989, szerk.): *The crosslinguistic study of sentence processing*. Cambridge University Press, New York.
- Pléh Csaba (1998): *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Osiris, Budapest.
- Pléh Csaba (2003): *A természet és a lélek*. Osiris, Budapest.
- Pléh Csaba (2009a) A pszicholingvisztika fél évszázada I–II. *Jel-Kép*, 19. 1. sz. 85–117.; 2. sz. 81–97.
- Pléh Csaba (2009b): A nyelv idegrendszeri képviselete: Tények és új elméletek. *Modern Nyelvoktatás*, 15. 3. sz. 3–18.
- Pléh Csaba (2010) A nyelvi relativizmus állása. In: Vincze Ferenc és Zákány Tóth Péter (szerk.): *Nemzeti művelődés – egységesülő világ*.
- Tomasello, M. (2010): *Az együttműködés eredete*. Gondolat, Budapest.
- Tomasello, M. (2002): *Gondolkodás és kultúra*. Osiris, Budapest.
- Topál, J., Gergely, G., Erdőhegyi, A., Csibra, G. és Miklósi, Á. (2009): Differential sensitivity to human communication in dogs, wolves and human infants. *Science*, 325. sz. 1269–1272.